

Ln
851

1999

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆ

11056

ԵԻ

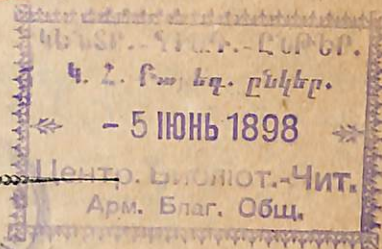
Խ Ր Ի Մ Ե Ա Ն

Գ Ր Ե Ա Յ

Շ Ե Ր Ե Ն Ց

98N

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Տպարան Մ. Վարդանեանի Է. ընկ.

1884

4857-60

28. 853

Дозволено Цензурою Тифлисъ, 30 Января 1884 г.
Тип. М. Вартамянца и К°. прот: тройц. церк. д. № 11

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆ

Կ. Հ. Բարեգ. ընկեր.

և

5 ЮНЬ 1898

Խ Ր Ի Մ Ե Ա Ն

Թերեւս ոչ մէկ ժամանակ Հայ ազգը իւր ձայնը այս-
չափ չ'էր բարձրացուցած եւ այսչափ ինքզինք իրարան-
ցումի տուած, ինչչափ այս վերջի Հինգ տարիներս:

Տգիտութիւն եւ սով ճաճկա-Հայաստանի մէջ, Պատ-
րիարքական եւ կաթողիկոսական Աթոռոց պարապ արեւելք
եւ արեւմուտք միշտ կը յաջորդէին. բայց ազգին Հազիւ
թէ վերին երեսը կը շարժէր, ներսը՝ խորը եթէ ոչ ան-
տարբերութիւն՝ գոնէ Համանման մի բան կը տիրէր:

Գոհութիւն Աստուծոյ, եւ փառք Նորա սուրբ յիշա-
տակին, որ յաղթող ձեռամբ Թուղթ մը կ'ընեց, Հայաստան
անունն սկորագրել տուաւ նոցա, որ այդ անունէն երկիւղ
կ'զգային եւ աշխարհագրութեան տգէտ էին: Իսկ վերջը՝
եթէ մեծ եւ հանդիսաւոր օր մը՝ սեղանի մը շուրջ հաւա-
քուած հզօրք աշխարհիս Ժողովրդոց բաղդը կը խաղային,
եւ յուդայական նենգաւոր մի ձեռք յաջողեցաւ այդ
Թուղթը խարդաւանել, եւ Հայաստան այդ ուրացելոյն
կրօնակցաց համար Քրդաստան դարձաւ, Հայը՝ ութը երկայն
դարերու սգաւորը՝ թէպէտ մոխիրներու վրայ նստած՝ իւր
Հին հաւատքին եւ յուսոյն վրայ հաստատ էր: Եւ ահա
այդ բանին համար ամեն ազգային ծանր պարագայի ան-
տարբերութիւնը մասամբ հալածեալ կը տեսնենք, ինչպէս
եւ ներկայ կաթողիկոսութեան խնդրոյն առաջ:

Եւ այս է պատճառը որ երիտասարդը գերեզմանի փառնց վրայ իւր վերջին շունչին հետ ձայն կը ձգէ եւ մատնանիշ ցոյց կուտայ իւր ընտրելին ըստ իւր համոզման. եւ նոյն օրը ինք, դրական գպրոցի, Լիթրէի աշակերտն, իւր Եկեղեցւոյն եւ Աստուծոյն հետ կը հաշտուի յաւիտենական կենաց գրան առջեւ: Նոյն է պատճառը որ իրենց անձինքը կրօնքի համար անտարբեր քարոզողները տարիներով, առաքինութեան եւ բարոյականի անհատաւորն, պէտք կը գտնեն եւ ասպարէզ կ'իջնեն ու կը յորդորեն առաքինի եւ համեստ անձ մի ընտրել Լուսաւորչի Աթոռոյն գահակալ: Իսկ նոքա որ ճշմարտութեան սիրոյն համար եւ ներքին համոզմամբ գրկած են ազգային Եկեղեցին, եւ Հայութեան «վէմ անկեան» զնա կը հաւտան, բնական է թէ այնպիսի մի անձի ընտրութեան սպասեն, որ իւր կենաց անցեալովն եւ ներկայիւ երաշխաւորութիւն լինի բարեկարգութեան այն Եկեղեցւոյն՝ որու վտանգը ոչ այնչափ յարտաքին թշնամեաց պէտք է համարիլ որչափ ի ներքուստ:

Ա.

Վտանգ ըսինք, եւ բառը կը ճշտենք. ոչ ոք այսօր կրնայ ուրանալ ինչչափ որ բարետես լինի, ինչչափ որ հրճուիլ ձեւանայ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ վիճակին վրայ, ինչչափ որ երջանկայիշատակ անձանց կորուստն ողբայ, այս, ոչ ոք կրնայ ուրանալ դառն վիճակը յորում կը գտնուի Սուրբ Աթոռն ոչ անցեալ 1882 տարունէ ի վեր, այլ 1857 տարիէն ի վեր՝ այն օրէն յորում Ներսէս Աշտարակեցի թողուց Աթոռն այրիացեալ եւ իւր ազգին զաւակունքն որբացեալ: Եւ ահա մի քառորդ դար է յաջորդեցին փոքրողութիւն եւ տկարամտութիւն, եւ յետոյ

տգիտութիւն՝ խորամանկութիւն եւ զօշաքաղութիւն, անպատիւ ամբարտաւանութեան ընկերացեալ:

Ծանր է չարայեղութիւն լինիլ, ծանր է նաեւ ամբաստանող կանգնիլ գերեզմանաց վրայ, բայց երբ շողոքորթութիւնը մահաբաժան կը դառնայ, եւ ժողովրդեան եւ ընտրողաց յիշողութիւնն կը ծաղրէ եւ կը մոլորցնէ, լռելն է յանցանք: Հանգուցեալ Գէորգ Գ-ի ժամանակին զեղծմունքները ջնջելու՝ քառասուն տարիներու պէտք կան: Եւ երեք առաքինի կաթողիկոսներ իրարու յաջորդելով, հազիւ կարող են զանոնք սրբագրել:

Ընդունալն մամուլը կը գանգատէր, թէ անարժան եւ տգէտ մարդիկ կաշառքով ի քահանայութիւն կը կոչուին, ընդունալն առաքինի եւ խղճմտանք ունեցող եպիսկոպոսունք ոմանք տխմար եւ անուպայ խնդրողները կը մերժէին, Էջմիածին՝ ինչ տեսակ կենդանի որ կը ներկայանար ձեռքը բուրլիններով լեցուն, անմիջապէս կը ձեռնադրէր: Արմանակաւորութիւնը պարզած էր իւր գրօշակը՝ եւ գրօշակակիրը յայտնի էր: Խրիմեան եւ վերջը Ներսէս Առաք. պատրիարքական Աթոռի վրայէն ձեռնադրութեանց համար ամեն խստութիւն կ'ընէին, բայց այդ չար օրինակը աւելի բարձրէն սովորութիւն էր դարձած. անարժան եպիսկոպոսունք գաւառներու մէջ գաղտնի մարդկանց անպիտանները քահանայութեան աստիճան կը բարձրացնէին: Եւ այս՝ այնպիսի ժամանակի՝ մինչ Եւրոպա եւ Ամերիկա՝ իբր թէ ձեռք ձեռքի տուած՝ կաթողիկոսութիւն եւ բրթէսթանութիւն օր աւուր կը տարածէին Հայոց մէջ, եւ ազգային մամուլը այնպիսիներ նաեւ ունէր, որ ազատականութեան անուամբ անտարբերութիւն կը քարոզէին եւ զայն պարծանք անձանց կը համարէին: Եւ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն գլուխը այսպիսի մեծ վտանգի առջեւ անզգայ՝ բուրլիններուն հաշիւը միայն կը մտածէր: Վերջապէս հիմա՝

այսօր խնդիրը այն կէտին հասած է, որ շատ գիւղօրայք 25 տուն մէկ քահանայ ունին եւ ի՞նչ քահանայ. տգէտ, աղքատ եւ որ սոսկային է շատ անգամ տրուած կաշառքին տոկոսին տակ ճնշուած եւ որ այդ վիճակէն ելնելու համար ժողովրդեան կը դիմէ, եւ ժողովուրդ մը կը գըտնէ անտարբեր եւ որ աւելի վատն է թշնամի, որ կը հայհոյէ՝ կը նախատէ եւ փոխարէն ընդունած նպովքները տւողին գլուխը կը դարձնէ: Բայց որպէս զի մեզք մեղաց վրայ դիպուն՝ բարձրանան, եկեղեցւոյ մէջ ի մեծ գայթակղութիւն ժողովրդեան հին քահանայն նորընծայ հակաակորդը կը տեսնէ ատելութեան աչքով իւր հացին պատառին թշնամին, եւ ամենաչնչին նիւթ վէճերու, յիշոցներու, անէծքներու եւ կռիւներու առիթ կը գառնան Աստուծոյ սեղանին եւ սրբութեանց առջեւ: Եւ օտար կրօնին պաշտօնեայն դաստիարակեալ՝ գիտուն՝ անկարօտ գրամական օգնութեան, որ կարդացածը գիտէ, կը բացատրէ Ս. Գիրքը, «Զրի առէք եւ ձրի տուք» խօսքին նշանակութիւնը կը ճշտէ: Նոր երգ ժողովրդեան համար, նոր գիրք կը դառնայ նորա ձեռաց մէջ այդ աւետարանը, որ Անգլիացւոյն եւ Գերմանացւոյն ձեռք չ'հասած դարերու առաջ կար հայուն համար: Բայց ո՞վ այդ խօսքը պիտի յիշեցնէ, ո՞վ այդ գիրքը՝ Քրիստոնէութեան հիմը՝ պիտի յայտնէ, նորա բարոյականը քարոզէ ժողովրդեան. այդ ողորմելի քահանայն որ 300—500—700 բուլբիներուն շնորհիւք այս պաշտօնին հասած է եւ կարդացածը հասկնալու կարողութիւն չ'ունի: Քանի քանի եպիսկոպոսներ տեսայ որ կը պատմէին թէ աղշութեան հասած տգէտները որ իրենք մերժած էին եւ էջմիածին ընդունած:

Այս վիճակը յայտնող օրագիրներ, նոքա որ եկեղեցւոյն սրբութիւնը կը սիրէին, եւ նոքա որ համարձակ զիրենք անկրօն կը դաւանէին, ընդունայն ձայն կը ձգէին

վասն զի էջմիածնայ գահակալը, այդ այսօրուան երջանկայիշատակը, խօստովանելով նաեւ թէ «ինք ինչ որ ազգին մէջ կը գրուի՝ կը կարդայ», արհամարհութեան միայն արժանի կը համարէր տպագրութիւնը եւ հասարակաց կարծիքը: Եւ միթէ իրաւունք չ'ունէ՞ր: Միթէ՞ այսօր մեր մէջ՝ մինչեւ մեր ոսկորներու չէ հասած շողոքորթութեան հաւասար զրպարտութիւն: Կան գրութիւնք որ անցելոյն եւ ներկային անտեղեակ մարդը եթէ կարդայ՝ այնպէս կարծէ որ իբրեւ թէ Գէորգ Դ-ի կաթողիկոսութիւնը օրինակելի եւ հետեւելի պէտք է լինի իւր յաջորդին եւ ապագայ յաջորդաց: Ի՞նչ խղճմտանք եւ ի՞նչ երես պէտք է ունենալ այդպիսի բաներ գրելու համար:

Գնացէք էջմիածին եւ տեսէք թէ ի՞նչ վիճակի մէջ են նոքա, որ միւրեւան անունը կը կրեն. իջէ՞ք խոնարհեցէ՞ք՝ խօսեցէ՞ք դոցա հետ, չափեցէ՞ք իրենց գիտութիւնը, եւ աւելի լաւ՝ տգիտութիւնը որ անաւան է, տոյեցէ՞ք իրենց զգեստներուն խեղճութեան վրայ, իրենց կերպարանքներուն համը փորձեցէ՞ք, վնասեցէ՞ք իրենց սննեակներուն խոնաւութիւնն եւ ցրտութիւնը՝ ձմեռը, եւ ջերմութեան աստիճանն ամառը: Եւ վերջը հարցուցէ՞ք թէ ի՞նչ են ու ի՞նչ բանի կը ծառայեն: Ծածկել վէրքերը՝ ազգին պատիւը պահել չ'է, արհամարհել է դեղն ու դարմանը: Այս մեծ ընտրութեան առջեւ ընտրողը պէտք է գիտնայ թէ զո՞վ պէտք է ընտրէ, եւ ընտրելին գիտնայ թէ ի՞նչ վիճակ է, որուն ինք կը ձգտի:

ձեմարանը ցոյց կուտան, եւ ձեմարանին շինութիւնը ինքզինք ցոյց կուտայ ամեն աչքի. ձեմարանին նպատակը սուրբ է ինչչափ եկեղեցին որ նորա մօտ կանգուն կրօնքի եւ հայութեան դարերուն վիայն է: Բայց ձեմարանը շինողը, որուն իմաստութիւնը կը գոյնն, պէտք էր հասկնար թէ Միտրանութիւն եւ ձեմարան իրերաց ոչ ախոյեան

եւ ոչ թշնամիք էին: Եւ եթէ այսօր կը տեսնէ ազգը թէ ձեմարանի առաջին թշնամին միաբանութիւնն է, ինչու զարմանայ ձեմարանի մէջ եղած անկարգութեանց եւ խռովութեանց, ի բաց առեալ թէ գրգիռը ուստից է, մի-թէ բաւական չ'են արքեպիսկոպոսի մը խօսքերը ձեմարանի աշակերտաց համար թէ «Այդ անպիտանները մեր հացը ուտում են»: Եթէ այդ բարձրաստիճան եկեղեցականն որ ոչ միայն իւր սրբազան անձին՝ այլ նաեւ իւր կաթուներուն կերակուր ունի՝ այդ նախանձոտ աչքով կը նայի ձեմարանի աշակերտաց հացին վրայ, թշուառ եւ անօթի միաբանը ինչպիսի ակնարկ կը ձգէ այդ ձեմարանի սեղանատան՝ եւ նոյն իսկ սրբազանին սեղանին վրայ: Հաւասարութիւն եթէ չի կայ եւ կարելի չ'է աշխարհքիս վրայ, — եթէ ոչ օրինաց առաջ միայն թերեւս, — գոնէ այն սրբաւայրներու մէջ, որ վանք կ'անուանին եւ ուր միաբանութիւն մի կայ, նորա մօտ բան մը լինի՝ որ առաքելոց սեղանը յիշեցնէ: Պէտք է էջմիածնայ միաբան եղողը գլուխէն սկսած մինչեւ յետին դռնապանը համոզուի թէ էջմիածնայ դպրոցը զոր դպրանոց, ուսումնարան, վարժարան, ձեմարան, ինչ որ կ'ուզէ անուանէ ոք, պէտք է լինի ուսմամբ, գիտութեամբ, կրթութեամբ, հիմն հաստատութեան Աթոռոյն, ինչպէս այդ աթոռն է հայութեան վէմն գլուխ անկեան: Պէտք է մանաւանդ նորա գլուխը որ այդ Աթոռոյն գահակալ լինի՝ ճանչէ այդ ճշմարտութիւնը, ունենայ բարձր միտք՝ սուր աչք եւ զգայուն սիրտ իմանալու համար նորա մտաւորական վիճակին աղքատութիւնը, տեսնելու համար նիւթակոն վիճակին թշուառութիւնը, զգալու համար բարոյական վիճակին անկումը:

Մամուլի ձայներէն ոմանք, փափաք կը յայտնէին որ շատ մը կատարելութեանց հետ ընտրելի կաթողիկոսը

լինի նաեւ տնտեսագէտ, եւ հանգուցեալ կաթողիկոսը այս տողերը գրողին կ'ըսէր. «Ստակ ունինք, մարդ չ'ունինք:» Ինչպիսի ճշմարտութիւն կար այս խօսքերուն մէջ: Այո, տնտեսագէտ էր նա իւր տեսակին մէջ. այս խօսքերուն հետեւեալ տարին՝ երբ սովը կը տիրէր Հայաստան, էջմիածնայ շուրջը սովէն փախստական տկոտր եւ անօթի վանեցին թափառական հացին պատառը կը մուրար, երկու նուիրակ սուրբ հարք կաթողիկոսական կոնդակաւ կը շրջէին Ռուսաստանի ամեն գաւառներ ուր որ հայ կար. մին՝ ձեմարանին ննջարան շինելու, եւ միւսն՝ Հայաստան երկրագործական երեւկայեալ վարժարան հաստատելու համար: Նոյն միջոցին նաեւ Երուսաղէմայ Սրբազան Պատրիարքը իւր հազարաւոր լիբաներու պարտքերէն ճնշեալ եւ զարթուցեալ, մի եպիսկոպոս նուիրակ կ'ուզարկէր Ռուսահայոց ողորմութեան գուռ մը գտնելու համար եւ որ կը հասնէր Տփլիս՝ ճիշտ նոյն ժամանակ, երբ ննջարանի նուիրակը իւր գրամաթողութեան վերջաբանը պիտի կնքէր սոյն քաղաքին մէջ եւ պիտի մեկնէր էջմիածին՝ իւր վարձքն առնելու համար: Գործունեայ եւ ճարտարախօս՝ մէկ ձեռքըն Խաչ եւ միւսն Աւետարան, օրհնէնք եւ նզովք ըստ պարագային յորդելով տուողին կամ չ'տուողին որ «Հայաստան սով կայ» կ'ըսէին, այդ սոսկալի ախոյեանին՝ սովին գէմ շփոթած իւր ճոռոմաբանութեան մէջ, «Հայաստան չ'կայ, հայ չ'կայ, Սուրբ Աթոռ միայն կայ» ազադակներով իւր սրտին եւ զինք առաքողաց ոգին կը մերկանար. եւ ահա իւր առաջ կը կանգնէր Ս. Յակոբայ նուիրակը գանձանակ ի ձեռին: Նոյն օրը քաղցրութիւն՝ բակը գանձանակ ի ձեռին: Նոյն օրը քաղցրութիւն՝ գառնութիւն՝ սպառնալիք, ամեն բան ի գործ դրաւ եւ ուղեւորեց այդ սրբազանն էջմիածին, ուր տնտեսագիտաց ժողովը հասկցուց Սրբազան նուիրակին թէ «ինչպէս Հայաստան չ'կար, նոյնպէս Երուսաղէմ եւս չ'կար:» Եւ Երուսաղէմայ

Պատրիարքին նուիրակը՝ Երեմիայ Եպիսկոպոս Նոյնպէս դարձաւ ձեռնունայն, ինչպէս դարձեր էր 1878ին Մատթէոս Եպիսկոպոս Իզմիրեան՝ Կոստանդնուպօլսոյ Ներսէս պատրիարքին նուիրակը. վասն զի ոչ «Հայ կար եւ ոչ Հայաստան»:

Նոյն տնտեսագիտութիւնն նաեւ որոշեց այն ժամանակին, թէ աւելի լաւ է սոյի առնել պահել 150,000 ռուբլի ցորենը եւ փոխել քան թէ սոյիւնը վաճառել: Մեծ դժբաղդութիւն է Մայթիւսի սկզբունքներով տնտեսագէտ լինիլ եւ նորա գիտութիւնը չ'ունենալ: Միթէ աւելի բարեբախտութիւն չ'էր, ազնիւ՝ հայրական սիրտ ունեցող մի անձ ունենալ այդ Սուրբ Աթոռին վրայ այդպիսի ճգնաժամին մէջ: Եւ ո՞վ գիտէ վաղուան անկարծելին:

Այդ տնտեսագիտութեան հետեւանք չ'էր նաեւ տարիներով առանց առաջնորդի թողուլ առաջնորդութեան գլխաւոր աթոռներ, վարդապետ մը նուազ ռոճիկով եւ խօստմունքով գոհ ընել, եւ եկամտին ամեն աւելցուք գրաւել մատակարարութեան մեծ գաղտնիք ընել: Տփխիսու ներկայ առաջնորդ Սրբազանին գովութիւնը կարգացինք անցեալ օրեր լրագրի մը մէջ, թէ ինչպէս առաջնորդարանը՝ որ կործանմունք կ'սպառնայ կը նորոգէ, թէ ինչպէս եկեղեցւոյ մը քով ուսումնարան կը կանգնէ, եւ կը յիշէին իւր օգտաւէտ գործերը գովութեամբ: Իւր գովութեան արժանաւորութենէն կէտ մը պակսեցնելու փափաք չ'ունենալով, պէտք է գիտնալ թէ երջանկայիշատակ կաթողիկոսին օրով կարելի չ'էր ո՞րքա չէր առաջնորդի կամ փոխանորդի քար մը գնել եկեղեցւոյ մը շէնքին՝ նոյն եկեղեցւոյն ել ու մուտէն՝ առանց էջմիածնայ յատուկ հրամանին: Եւ շատ գոռաւորութեամբ կ'առնուէր: Եւ ինչ որ Տփխիսու համար էր, նոյնը պէտք է իմանալ բոլոր վիճակաց եւ թէմերու համար: Հասարակ եւ տգէտ քահանայներ ամեն տեղ որ մեծ ազդեցութեան տէր դարձեր էին,

մինչ մեծանուն եւ իմաստուն արքեպիսկոպոսներ ամենեւին նշանակութիւն չ'ունէին: Ներակայ դաշտին մէջ կը յիշեմ 1879-ին մի եկեղեցական, իւր բարուց եւ վարուց համար արհաւիրք ամեն եկեղեցականաց, եւ հայ եւ թուրք գիւղականաց, որու առաջնորդը արգելած էր եկեղեցական եկամտից ձեռք երկնցնելու, եւ որու վրայ ոչ մի արգելք ազդեցութիւն չ'էր ըներ եւ որ ամեն իշխանութիւն կ'արհամարհէր: Եւ ահա քիչ ժամանակ վերջը այդ մարդուն կը յանձնուէր Ներակայ դաշտի գիւղերուն հոգաբարձութիւնը՝ հանելով առաջնորդէն՝ ի մեծ դժգոհութիւն ամեն ժողովրդոց: Նոյն տնտեսագիտութեան շարունակութիւնն էր Սրբազան տեղապահին՝ Մակար Սրբեպիսկոպոսի Աթոռը չ'հասած էջմիածնայ ազդեցիկ եպիսկոպոսի մը 30 քահանայից ձեռնադրութիւնը՝ ի Շուշի: Եւրոպացի բժշկաց այցելութեան ծախքը հայթայթելու բարի դիտաւորութեամբ, անգին կեանք մը եւ աւետարանական բարոյականի օրինակ անշէջ պահելու համար ազգին, եւ երջանկայիշատակ անուն մը թողուլ նպագային:

Ահա այսպիսի տնտեսագիտութեամբ եկեղեցական դասակարգութիւնը (hiérarchie) խանգարեալ կը տեսնուէր, եպիսկոպոս, առաջնորդ թեմի մը, հասարակ քահանայի գատախաղ, դատաստանը երբ անիրաւ կը գտնէր եւ ձիկ հանել կը համարձակէր, խստիւ կը պատժուէր: Բողոքել, յանցանք էր ո՞ւմ կրնար բողոքել... Ուրեմն աւելի լաւ էր արդա-

(1) Ճշմարտանաւատ անձը որ ինձ այդ տեղեկութիւնքը կուտար՝ 30 քառյակ վերայ կը շէնդէր, «29 ջեմ ասեր ճիւղ 30-էն մեռնողը եւայ:» Յիւրաքի, այդ 30 քառյակ Յուդայի օրն մինչեւ այսօր շատ վատ ազդեցութիւն կ'ընէ Քրիստոնեայ ականջներու, մանաւանդ երբ խնդիրը սիմոնիականութեան վրայ է:

բութեան հոգի ունեցող որ ունենալ այդ Աթոռին վրայ, քան թէ տնտեսագէտ մը որ, «ստակ ունէր»: Մանաւանդ որ հասարակաց կարծիքն, ունի՝ ինկած ազգաց մէջ՝ մի զարմանալի քաղաքականութիւն, ուր բնազդը զինք կը յորդորէ պաշտպան կանգնիլ հոգւով եւ սրտով իւր միմիայն բարւոյն: Եւ ալ աւելի իրաւունք, մանաւանդ թէ սրբազան պարտիք նոցա ձեռք որ քուէ մը ունին, լաւ կշռել թէ ինչպիսի անձի արժան է տալ այն քուէն:

Բայց այդ բոլոր տնտեսագիտութեամբ, այդ ամեն հարստութեան աղբիւրներով, վերջին ժամանակներս Սեւոնի օրհնութեան ուխտաւորաց նուիրատուութեամբ հանդերձ, կաթողիկոսի արկղը դատարկ է բոլորովին, եւ միաբանութիւն եւ լրագրութիւն համբաւ կը հանեն եւ մատնանիշ ցոյց կուտան եկեղեցական եւ աշխարհական անձինք ումանք, իբրեւ օգուտ քաղած հանգուցելոյն վերջին վայրկեաններէն: Բայց որովհետեւ չ'կայ ապացոյց եւ հաշուետումար, չ'կայ նաեւ յանցաւոր, չ'կայ նաեւ փող. բայց միայն կայ ձեմարան իւր 60 կամ 70,000 բուրժանոց պիւտոժէով: Եւ այդ գումարը մահուան վճիռ կը հրաւիրէ նորա վրայ: Մանաւանդ այդ վարժապետաց վրայ, որ մեծամեծ ռոճիկներ կ'առնուն Ս. Աթոռոյն:

Յէջմիածնայ թղթակիցներ երբ այսպէս կը խօսին եւ մինչեւ այսօր սոյն ոգւով օրագիրներու էջեր կը լցնեն, զարմանք պէտք չ'է պատճառեն. այլ նոքա կը զարմացնեն որ Եւրոպիոյ համալսարաններու մէջ դաստիարակեալ՝ իւրեանց սեպհական մեծամեծ գումարներ ծախսելով, ծանր կը համարէին համաման գիտնականաց բարձր ռոճիկ տրուիլը, եւ կուզէին որ նոքա ազգասիրութեան եւ սակաւագետութեան օրինակ լինին: Հանգուցեալ հայրապետը աշխարհք գիտէ որ բացի քանի մը իւր ձեռասուններէ, ոչ ուրուք համար առատաձեռն չ'էր, եւ ձեմարանին քայքայումը եւ

անկարգութեան սպառնալիքը տեսնելով, պայմանագրով հրաւիրել էր այդ վարժապետները, եւ նոցա իրաւունքը ոչ որ կարող էր զլանալ, իսկ զիրենք վատահամբաւել անիրաւութիւն էր: Այդ ձեմարանը քանի որ կանգուն մընայ, իւր շէնքով եւ իւր նպատակին ծառայելով, Գէորգ Դ-ի անուան պատիւ՝ փառք եւ քաւութիւն պիտի լինի ապագային եւ հայ կաթողիկոսաց շարքին մէջ: Պատմութիւնը պիտի զրուցէ. «թէպէտ զուրկ ամեն գիտութենէ, բայց գոնէ ճանչեց ժամանակին եռանդը եւ եկեղեցւոյն պէտքը՝ եւ ընդդէմ՝ ամեն շրջապատող չար ազդեցութեանց՝ զօրս ինքն էր սաեղծեր դժբաղդաբար՝ այս գիտութեան տաճարը կանգնեց Լուսաւորչայ տաճարին մօտ: Աստուած ողորմի՛ հոգուն»:

Համառօտեմք խօսքերնիս. Հայաստանեայց եկեղեցւոյն վիճակին վերայ ի՛նչ կը տեսնենք.

Նորա զաւկները ցանուցիր աշխարհիս ամեն խորշերը. եկեղեցական մարմինը՝ ի բաց առեալ քանի մը անձնաւորութիւնք՝ տգէտ մեծաւ մասամբ.

Կրօնքը մի կողմանէ թուլացեալ տգիգութեամբ, եւ միւս կողմանէ ժամանակին տիրող անկրօնութեամբ.

Օտար կրօնից սպասաւորը հռոմէտգաւան կամ բողոքող օտարացնելու համար ի հայրենի եկեղեցւոյն ամեն տեղ ծաւալեալը՝ հարուստք գիտութեամբ եւ գրամով:

Հայաստանի Հայ Բրիտոնեայն աղքատ՝ պանդուխտ՝ անպաշտպան ճնշեալ Մահմետական մի կառավարութենէ եւ ոտնակոխ անկրօն եւ անխիղճ աւաղակաց, եւ միանգամայն հարստահարեալ մինչեւ ի բնիկ առաջնորդաց եւ յեկեղեցականաց, եւ Հայաստանեայց մայրաթոռն անտարբեր այս վիճակին:

Աւելին չ'ենք զրուցեր, թէպէտ կայ շատ բան խօսելու այս վիճակին վրայ: Ո՛վ եւ ի՛նչ մարդ այս վիճակին

դարման պիտի ընէ. ո՞վ է այն մոռի եւ սրտի մարդը որ գիտնայ խորհրդածել՝ անցեալը իւր աչքին առջեւ բերել եւ ներկայն զգալ, իւր ժողովրդեան ցաւերով չզգացողի: Շատ են նոքա որ կրօնից սրբութենէն աւելի իշխելու փափաքը սրտերուն մէջ կը տածեն, որ ունայն պատուանուններով կ'ուզեն փառաւորուիլ, որ չ'են գիտեր նաեւ իրենց աղքատ ժողովրդեան հացը ինչ դառն քրտինքով եւ արիւնով է շաղուած, չ'են մտաբերեր թէ նոցա ողորմելի լուամայն¹⁾ ինչ կեանքերու զոհողութեամբ է ձեռք բերուած, չ'են տեսած թէ կան Հայաստանի մէջ դաշտեր՝ ուր մօրէ մերկ ութը տարեկան աղջիկներ թշուառ կը պտտին: Այս վիճակին մի փոքր դարման ընելու մարդկանց առաջինը, ոչ տնտեսագէտն է, ոչ աշխարհավարն է եւ ոչ լեզուագէտըն է. այլ հաւատք ունեցող մարդն է, հաւատք Աստուծոյ վրայ՝ եւ իւր ազգին վրայ, այլ եւ սիրտ ունեցող մարդըն է, որ կ'զգայ եւ անձին փորձով գիտէ եւ տեսած է իւր ազգին թշուառութիւնները, եւ շօշափած է իր ձեռքերով նորա վէրքերը, եւ այդ մարդն է Խրիմեան, զոր իւր Հայրենակիցք Հայրիկ անուանած են եւ արժանի է այդ անունին: Տեսնենք ուրեմն իր կեանքը:...

Բ.

Պէտք է մանաւանդ այսպիսի մի վայրկեան յիշել եւ յիշեցնել ժողովրդեան այդ տեսակ անձանց կեանքը, նոցա անցեալը, նոցա դէմ՝ զրպարտութիւնները եւ ինչ հոգւով եւ ինչ դրդմամբ յառաջ եկած են նոքա, որ ժողովուրդն

(¹⁾ Դեռ երեկ Երուսաղէմի Պատրիարքը խնդրագիր մատուցեք Եր Սուրբաթին, 3 դարուշի հարկ մը աւելցնել զինչորագրութեան տուրքին վրայ, փոխարեն Երուսաղէմի դիպեալ պարտուց: Եւ այս՝ ազգային վարչութեան հաշուաւորեամբ:

իմանայ եւ ըստ արժանւոյն շարժի: Իսկ եթէ ինք անկարող է որոշելու, եւ իր օգտակարն չի գիտէր ընտրել, եւ լաւը վատէն չի կրնար զանազանել, կամ եթէ որոշելու կարողութիւն կայ, այլ անձնական շահեր՝ հաշիւներ նորա ընտրութիւնը կը մոլորցնեն, ո՞վ է յանցաւոր: Անձնասպանութեան դէմ պատիժ չի կայ այս աշխարհիս վրայ, եւ եղածը նշանակութիւն չի կրնար ունենալ: Բայց ժողովրդոց անձնասպանութիւնը ներքի չ'է. մէկ օրուան յանցանքը՝ մէկ անտարբերութիւն՝ մէկ անհոգութիւն քառելու համար տարիներ եւ դարեր պէտք են, եւ զաւկներ՝ թուներ եւ ամբողջ սերունդներ կը տառապին եւ կ'ոշնջանան: Ազգային պատմութիւն ով որ կ'ուսնի եւ կ'ուսումնասիրէ՝ կը տեսնէ մեր ըսածին ճշմարտութիւնը: Մի եւ նոյն 1866 ին ընտրողք ինչ երես ունին երեւալու՝ ի բաց առեալ աներեսութիւն:

Ներսէս պատրիարքի վերջին հրաժարման ժամանակ տեղապահի համար եղած յուզմունք եւ բանսարկութիւնը իրաւունք կուտան ամեն մարդու որ կ'զգայ ազգին համար՝ այդպէս խիստ խօսելու: Ի՞նչ անուններ առաջ դրուեցան, ի՞նչ սեթեւեթ դերասանք Ներսէսի առաքինութեան հետ բաղդատուեցան, ի՞նչ աշխարհային սրտեր իբր սուրբ հոգեւորականք ներկայացան ի տեղապահութիւն որ դուռն էր պատրիարքութեան, եւ վերջը Սուլթանին հրամանով կարկամեալք եւ Ներսէսի պատրիարք մնալով յուսահատեալք այսօր ասպարէզին բացուելու յոսով կը խայտան եթէ նա կաթողիկոս լինի: Միթէ չ'եղան տղա-յամիտ եւ թեթեւ մարդիկ, որ զարմանալի ծանծաղամտութեամբ հանգուցեալ կաթողիկոսին դեռ յետին շունչը վրան՝ Ներսէսի կաթողիկոսութիւն կը շնորհաւորէին, եւ որ ինք լըջաբար կը յանդիմանէր: Այսպիսի ողորմելի առաջնորդաց բանսարկութեան մատենալ ժողովրդեան վրայ,

եթէ քիչ յուսադիր նաեւ ինի ոք, դարձեալ խօսիլ պարտք է, եւ պէտք է կատարել:

Եթէ Խրիմեան չ'իլներ, եւ Ներսէս Հիւանդ չ'իլներ, իրենցմէ արժանաւոր կաթողիկոսական աթոռին ոչ ոք կար: Բայց Խրիմեան կանգուն է իւր առաքինութեամբ, իւր անձնուիրութեամբ, իւր անշահասիրութեամբ, իւր գրականութեամբ, իւր սրամտութեամբ եւ իւր փորձառութեամբ: Իւր կեանք ոչ դիւանագիտական քողի տակ եւ ոչ մթութեան եւ ստուերներու մէջ է ծածկուած, քսան եւ հինգ տարիներէ առաջ զինք տեսնողը եւ իւր վարքը գիտցողը՝ նոյն մարդը կը տեսնէ ազգին համար գործող իբրեւհեղինակ՝ իբրեւ խմբագիր՝ իբրեւ քարոզիչ՝ իբրեւ առաջնորդ՝ իբրեւ պատրիարք, իբրեւ ազգային նուիրակ. եւ այս ամեն աշխատութեանց մէջ եսութեան նշոյլը չի կայ, այլ միայն իւր ազգին եւ հայրենի եկեղեցւոյն սէրը կը փայլի: Իւր «Վասպուրականի Արծիւը» երբ կը տպէր, կ'իմանայինք որ գիշերներ անցուցած էր անտրտունջ իւր աշակերտաց հետ որ միասին կ'աշխատէին, աշտուճ հացով եւ քանի մը ձիթունով: Եւ յետոյ երբ մեծ աշխատութեամբ կ'առնուր իւր մամուլը եւ կ'երթար ուրախութեամբ իւր սիրելի հայրենիք, որպէս զի իւր արծուին թեւերը թռիչ առնուն Հայ օդոյն մէջ, եւ Վարազայ վանքը յափշտակողաց ձեռքէն թափելով կը նորոգէր՝ ուսումնարան շինելով եւ աշակերտներ հասցնելով: Պատի օգնութեամբք այդ կորովի հոգին մեծ գործի ձեռք զարկած էր. ինք կը յուսար կենդանացնել՝ այն սուրբ բոցով որ իւր սրտին մէջ կը վառէր՝ վասպուրական հայուն սիրտը: Բայց 'ի բաց առեալ որ դարերով ստրկութեան մոխիրներու տակ ծածկեալ էր այն, 'ի բայց առեալ շահասէր մարդիկ որ ազգին հացն ուտելով կը սնանէին եւ Խրիմեանին անաչառութենէն կը խրտչէին, յանկարծ գիւական հոգւոյ դրդուեալ Եպիսկոպոս մը շտապով

կը թողուր Պօլիս եւ կը հասնէր Վան տակն ու վերայ ընելու համար ազնիւ մարդուն աշխատանքը՝ բանասրկութեամբ եւ խառնակչութեամբ:

Յիրաւի, դժուարահաւատալի կը թուի մարդու թէ կան այնպիսի անձինք որ մեծ զուարճութիւն եւ ուրախութիւն կ'զգան երբ իրենց անդգամութեամբ կը յաջողին քանդել՝ աւել ռւրիշներուն տարիներու աշխատութեամբ շինածը: (Այդ Եպիսկոպոսը թէպէտ գրեթէ ութսունին մօտ, մինչեւ այսօր փոքր Ասիոյ քաղաքաց միոյն մէջ բուռնալ ամեն հոգեւոր եւ մարմնաւոր իշխանութիւն կ'արհամարհէ՝ կը ծաղրէ՝ ցերեկները հիւանդ կը ձեւանայ՝ գիշերները ծալտեալ կը շրջագայի գրգիռ եւ հակառակութիւն սերմանելու համար ժողովրդեան մէջ:) Խրիմեանի համբերութիւն եւ խոհեմութիւնը վերջապէս յազթող եղան այդ մարդուն բանասրկութեանց, եւ նա թողուց՝ գընաց. բայց իւր «Արծուին» թեւերը կտրուեցան եւ արգիշուեցաւ Տէրութեան հրամանաւ:

Այն ժամանակներն էր որ ինքն շրջեցաւ կովկասեան գաւառները, քարոզ առաքինութեան եւ անձնուիրութեան. բայց դեռ կենաց սկիզբն էր, եւ իր եռանդուն հոգին դեռ ժողովուրդը արեւելք՝ ինչպէս արեւմուտք կատարեալ ճանչելու կարողութիւն չ'ունէին: Եպիսկոպոսութեան աստիճան որ ամեն վարդապետի փառասիրութեան մեծ փափաքն է, զինք չի փորձեց, եւ մի առաքինի եւ հեռատես որրազան անձի յորդորանքը զինք համոզեցին ձրիաբար խնդրելու եւ ընդունելու այդ աստիճանը: Եւ ահա հաղիւ իւր Վարազը հասած, Տարօնոյ Ս. Կարապետի վանահայրութիւնն իրեն կը սահմանուէր: Եւ աւելի լայն եւ մեծ ասպարէզ իրեն կը բացուէր. բայց ի՜նչչափ դժուարութեանց, դարեւոր վատ սովորութեանց՝ մարդկային չարակամութեանց հետ պէտք էր կռուիլ: Եւ իւր կենաց վը-

տանգաւ, մոտաւ այդ պայքարին մէջ: Ժողովրդական նախապաշարմունք, կղերական խարդախութիւնք, ուխտատեղեաց մէջ շատ տեղ զանազան զեղծմունք, անիրաւ պաշանք մեծ թշնամի մը գտան ի Խրիմեան: Ռամիկ Ժողովուրդը իւր բարեկամ եւ բարերարը ճանչեց, բայց շահասէր եւ խռովարարներն ոչ միայն զինք զրպարտելու աշխատեցան, ոչ միայն իւր վարկն ոչնչացնելու քանակին, ոչ միայն իրենց բնութիւն եղած սիզանակապտութեամբ զինք աղտեղել Ժպրհեցան խաչագող եւ աւետարանագող հռչակելով, այլ նաեւ յանդիմանեցան պաշտօնեայք սեղանին Աստուծոյ վանքին դռները իւրեանց վանահօր եւ առաջնորդին դէմ փակել եւ վրան հրացան արձակել:— Եւ ի՞նչու:— Որովհետեւ այդ Խրիմեան որ չ'գիտէր գողնալ՝ յափշտակել՝ հարստահարել՝ բռնանալ, չ'էր թողուր գողնալ՝ հարստահարել յանուն Քրիստոսի խեղճ ազգաւ ժողովուրդը որ Մշոյ դաշտին մէջ հազար յափշտակութեանց եւ բռնութեանց մատնուած էին եւ են մինչեւ այսօր: Ժողովուրդ համակրելի՝ իւր սրամտութեան եւ կորույցն համար, ցուալի իւր ստրկական վիճակին հետեւանք պակասութեանց համար: Խրիմեանի ոտը միտքը նկատելով այս ամեն բան, իւր տպարանը որ կար՝ բայց արգելուած էր գործելէ ի Վան, բերաւ Ս. Կարապետ այն յուսով որ կարենայ օգտակար ընել, վանքին ուսումնարանը ջանաց եւ սկսաւ կենդանացնել, եւ տհա Պօլսոյ Պատրիարքական աթոռը հրաւիրուեցաւ: Ամեն բարձր աթոռ փափաքելի է մարդուն համար որ կամք ունի գործելու զբարին, նոյնպէս մարդուն համար որ թեթեւամտութեամբ իւր փառասիրութիւնը կ'ուղէ յագեցնել: Ասպարէզ մի է ուր կորովին եւ մեծահոգին կը նետուի ընդհանուրին օգտակար լինելու եռանդեամբ, իսկ վատն եւ փոքրահոգին անձնական խեղճ փառասիրութեան

յագուրդ տալու համար, ինչպէս առաջինը իւր սրտէն եւ զգայմունքներէն դատելով զմարդիկ կարծէ թէ իւր բարի նպատակներուն շատ օգնականներ պիտի գտնէ, նոյնպէս վերջինը իւր նկուն սրտէն եւ զգայումներէն դատելով զմարդիկ կը յուսայ գտնել շատ գովաբաններ. միթէ՞ դերատանին բաւական չեն ծափերու շառաչիւնք, որ յօգս կը ցնդին:

Խրիմեանի պէս մարդ որ բարին գործելու միայն կամք ունէր, եկաւ աթոռը եւ սկսաւ աշխատիլ: Պատրիարքական պարտքի տակ կը հեծէր, ինչպէս միշտ սովորութիւնն է հեծել. մուրացկանի պէս յանձն առաւ թաղ թաղ շրջիլ, որպէս զի այդ պարտքը թօթափէ. այն հարուստները որ կամք չունէին օգնելու եւ կ'ուզէին խուսափել՝ կ'ըսէին. «ի՛նչ է այդ պատրիարքը որ համարակ վարդապետի պէս հետեւակ, կ'երթայ՝ կը մտնէ ամեն տեղ եւ կը մուրայ հրամայական ձեւով. միթէ՞ ազգին պատիւ է այս, միթէ՞ «աւելի ծանր նախատինք կարելի՞ է ընել ազգին:» Եւ այս խօսքերն ըսողները կը մոռնային թէ Գէորգ եւ Սարգիս պատրիարքաց Ժամանակէն մնացած հացագործ Զաքար մը 100,000-ներու պարտք մը կը պահանջէր եւ յուսահատ ձայնը ձգած ամեն տեղ կ'աղաղակէր, եւ իւր բողոքը հատ ձայնը ձգած ամեն տեղ կ'աղաղակէր, եւ այդ իմաստուններուն համար որ ազգին պատուոյն նախանձախնդիր էին, պատրիարքին հետեւակ քալելը՝ որ ծախք չ'աւելցնէ՝ նախատինք կը համարուէր, իր պարզ լեզուն՝ անկրթութիւնն եւ շողոքորթ լեզուագարութեան դէմ իւր լռութիւնը՝ համրութիւն:

Չէին ամաչէր այդ մարդը իբրեւ խօսել չ'գիտցող՝ եւ մինչեւ իբր տգէտ բամբասել երեկուան քանի մը հազար ոսկոյ՝ քանի մը Եւրոպական լեզուաց եւ թեթեւ վիպասանութեանց տխմար գիտնականք. մինչդեռ նա կատա-

զարմանալի եւ խաւար գրգռութիւն մը ընդդէմ՝ Խրիմեանի. Ղալաթիոյ Օճախը, մամուլի անարգ եւ շահասէր ներկայացուցիչք, քանի մը Ամիրաներու զածածք, Խուբինեան Ամբրոսիոսի եւ նորա նման քանի մը եկեղեցականաց հետ քանի մը երեսփոխանք՝ սկսան ձայն բարձրացնել թէ ժողովուրդը գոհ չ'է վարչութենէն եւ Պատրիարքէն: Եղած գանգատներն այնչափ յիմար եւ այնչափ անհիմն էին, որ եւ ոչ յիշողութեան եւ յիշատակի արժանի են, բայց Եւրոպացւոյն առակը ճշմարիտ լինելուն ապացոյց, որ կ'ըսէ. «Զրպարտեցէք, զրպարտեցէք, բան մը միշտ կը մնայ» կը յիշենք մի գլխաւորը որ ամեն Խրիմեան ճանչցողներուն զարմանք կը բերէր. «Խրիմեան Աւաղաղբիւրի ստակները կերաւ, կոկորդն անցուց», կը գանչէր՝ կը գանչւրուէր Օրագիրը ըսուած լրագրի մը խմբագիր Օգոստէն Խոճասարեան, տասը՝ քսան՝ եւ թերեւս հարիւր անգամ իւր աղտեղի թերթին մէջ: Եւ այդ ոգելից ըմպելիքներէ ներշնչեալ Պօլսոյ օրագրութեան ժիւարտէնը, Խրիմեանի հրաժարելէն վերջ նաեւ, կը շարունակէր գեռ իւր Աւաղաղբիւրի գողութեան առասպելը:

Եւ էջմիածնայ անպաշտօն նուիրակը Պետրոս Եպիսկոպոս, իւր աշխատութեանց վրայ խօսելով՝ «Խրիմեանի անկումը 22,000 ռուբլի եղաւ մեզի» կ'ըսէր: Պէտք է բացատրել այս խօսքը թէ էջմիածին որ Սոյ Եպիսկոպոս մը պատրիարքութեան արժանի անձ մը պատրաստելէն վերջ, ինչ աստիճանի կը մասնակցէր զԽրիմեան տապալելու համար. պէտք է բացատրել թէ այս 22,000 ռուբլիներն օրագրութեան եւ փողոցի սրկիւններն գրգռելու եւ կաշառելու համար էին:

Իսկ նա հրաժարելով, գլուխը քաշած կը նստէր ընդարձակ մի ամայի մի տան մէջ Իճատիէ, զոր հին բարեկամ մը նոյնպէս ընկած՝ տուած էր ի բնակութիւն, եւ

տոյ վարի յարկը կը բնակէր իբրեւ պանդուխտ ճգնաւոր: Քանի մը անգործ մնացած Վանեցիք եկեր էին իւր ծառայութիւնն ընելու, եւ ընդարձակ սրահի մը մէջ դրած էին իրենց անկողիները: Երբ ես ներս մտայ՝ նստեալ սեղանին գլուխը՝ կ'օրհնէր իրենց ճաշը, այդ հրաժարեալ Պատրիարքը որ «ոչ միայն Աւաղաղբիւրի 45,000 ռուբլի մը այլ նաեւ Պատրիարքարանի արկղը պարպեր թողէր եւ այնպէս գնացեր էր:—Բնական էր հետաքրքիր աչք մը ձգել այդ գետինը տարածեալ սփռոցի վրայ՝ որ սեղանն էր, ուր խաշած պաղ միս, կտոր մը Վանայ պանիր, ձմերուկ մը.... կուժ մը ջուր եւ մէկ երկու գաւաթ էին ամեն հանգերձանքը ու ճոխութիւն: Ծաշէն վերջ ելանք եւ պարտէզին մէջ շուքի մը տակ երբ առանձին նստանք՝ հարցուցի Հայրիկին թէ ինչ էր Աւաղաղբիւրի այդ դիպուածը, որ լրագիրք ոմանք առեր անցեր էին: «Աւաղաղբիւր Մշոյ դաշտին մէկ գիւղն է, բարեբաւոր ոմանք նորա օգնութեան համար 45,000 ռուբլի «բարձր ժողոված եւ պահեստի դրած էին պատրիարքարան, երբ Պատրիարքարանի շուրջը հրդեհ պատահեցաւ «եւ հարիւրաւոր աղքատ ընտանիք մնացին առանց հացի՝ առանց կարասեաց եւ առանց բնակարանի. զինուորական վարչութենէն վրաններ ուղեցի այդ խեղճերը առ «ժամանակ պատասպարելու համար. բայց ինչ կրնայի ընել «երբ կանայք եւ հրեայք անօթի էին՝ առանց ծածկոցի՝ «առանց անկողնոյ: Պատրիարքարանի արկղը, ինչպէս միշտ «մէկ ստակ չի կար, եւ ես չ'էի կրնար զլանալ, երբ «ես Պատրիարք՝ որդիք կային որ հաց կը խնդրէին. Աւաղաղբիւրի դրամը կար. Ահա ես այդ դրամը ինչպէս կե- «րայ:» Եւ այս խօսքերը կը զրուցէր այդ մարդը առանց կիրքի՝ առանց զայրոյթի, եւ իւր կերպարանաց վրայ գառնութեան հետք անգամ չ'կար: Վերջը գնաց նա Եւրոպա,

ազգին համար փրկութիւն մուրալու. պէտք չ'կայ պատմութեան իւր կենաց այն օրերուն վրայ. այս ճշմարիտ է որ իւր համեօտ եւ վսեմ կերպարանքը աւելի լաւ տպաւորութիւն թողուցին, քան թէ զարդարուն զուարթ կերպարանք եւ անձինք որ Եւրոպական լեզու նաեւ գիտէին: Թուի թէ նախախնամութիւնը դեռ բնական խրատութեամբ չէր գտներ հայ ազգը եւ տակաւին անարժան բարեխաւ եւ երջանիկ վիճակի:

Վերջապէս դարձաւ Խրիմեան իւր հայրենիք Վառպուրական, իւր սիրելի Վարազն ծաղկեցնելու՝ կենդանացնելու. կը շինէր ուսումնարան, կը հարթեր ճանապարհներ, կը վարէր անդեր, օգնութեան կը բերէր երկրագործին գիտութիւնը եւ նոյն միջոցին պէտք էր քաղաքականութեան թշնամիներուն հետ կռուիլ առանց զենքի՝ առանց զօրութեան, երբ նոքա ունէին զէնք եւ զօրութիւն, նոքա ունէին մի եւ նոյն ժամանակ իրենց թիկնածու նոյն իսկ հայ ժողովրդեան տգիտութիւնն եւ նախադաշարմունք, եւ ոմանց չտրակամութիւնն եւ մինչեւ ոմանց ազգասիրութիւնը—Բացառենք խօսքերնիս, որպէս զի միամիտներ չ'գայթակղեցնենք:

Ի՞նչ է ազգասիրութիւն.—Այն՝ ինչ որ է ծնողասիրութիւն՝ եղբայրսիրութիւն ընդարձակեալ. ինչպէս պարտաւոր է մարդ իւր սրտի զգացմունքէն սիրել իւր մերձաւոր արիւնակիցքը՝ նոյնպէս սիրել իւր ազգը: Հայ մը օտար չ'է հոն ուր ունի իւր լեզուով՝ իւր կրօնքով եւ իւր ծագմամբ մարդիկ՝ որ իր ազգակիցն են: Բայց դժբախտաբար վերջին ժամանակներս ելան բուսան մարդիկ, որ իրենց ծնողքն անգամ չ'էին սիրեր, նոքա որ իրենց զաւակներն իբրեւ օտարածին թողած հեռացած էին տարիներով, նոքա որ իրենց կնոջ հետ բարբարոսներու նման կը վարուէին,— ելան ազգասիրութիւն քարոզելու. կարճամիտ մարդիկ

ազգասէր ածականը իրենց անուան վրայ աւելցնելով քարեքու վրայ քանդակեցին, մինչդեռ եթէ լաւ մտածէին, թերեւս կարենային իմանալ թէ այդ փառաբանութեան նիւթ չէր, որովհետեւ պարտիք էր: Բայց երեւակայութիւնը երբ բորբոքին կիրքերը վատ եւ բարի կը կանգնին, կը բարձրանան եւ ամեն սովորական մարդ հսկայ կը կարծէ իքնիրեն եւ իւր շուքէն իւր անձը կը չափէ: Երիտասարդներ դպրոցի տեւմէն ոտքերնին հազիւ դուրս նետած կիսկատար թիթեւ գիտութեամբ, հայրենական փոքր ստացուածքնին նաեւ վտանգի մէջ գնելով՝ օրագիր՝ հանդէս հրատարակելու ելան, այս յանձնապատասխանաց միոյն երբ որ բարեկամական խորհուրդ կուտար եւ կասկած կը յայտնէր թէ շատ կարելի էր որ իւր գրութիւնները չ'յաջողէին եւ ինք բոլոր իւր փոքրիկ ստացուածքը կորուսանէր. «Եթէ այդ պիտի մի անյաջողութիւն հանդ պի, կը պատասխանէր նա իւր փոքրիկ գլուխը բարձրացնելով վսեմութեամբ, այն ժամանակ կ'իմանամ թէ ի՞նչ ապերախտ ազգի կը վերաբերիմ:» Այդ երիտասարդը որ ոչ ազգը եւ ոչ նորա դրամական կարողութիւնը չ'էր ճանչեր, ինչպէս նաեւ իւր անձին մտաւոր կարողութիւնը, կարելի է գերեզմանին վրայ գրել տար այդ Ունիթուին պէս. «Ատող հայ ազգին»:

Հայրիկ ունեցու շուրջը երիտասարդներ՝ բռնկած ուղեղներ, որ շատ անգամ ոչ եթէ իրեն կ'օգնէին՝ այլ արգելք կը լինէին. պէտք էր զիրենք չափաւորել, բայց նոքա որ ինք իւր շուրջը կը սանձէր՝ ուրիշ տեղուանք իրենց պայթիւնն կուտային եւ իւր ժողովրդեան վրայ պատուհաս կ'աւելցնէին: Այսպիսի մի վիճակի հետ կռուիլ ամենէն գոյաւորին էր, եւ ահա ուրիշ պատուհաս մը կը հասնէր՝ սովոր: Նոքա որ դրամական զոհողութեամբ իրենց ազգակցաց օգնեցին, լաւ մի գործ կատարեցին. ինչ որ նաեւ լինի իրենց զոհողութեանց շարժառիթը, կրնան իրենց խղճմունքն գոհ ընել երբ յիշեն եղած օգնութիւն այն

խեղճ մարդկանց, որ մահուան դռներէն ետ դարձուցին: Բայց պէտք է նաեւ գիտնան թէ այդ գործին մէջ Խրիմեան ազգասիրութեան պարաքն մինչեւ մարդասիրութեան տարաւ ըստ ներելոյ վիճակին՝ Հայոց Առաջնորդարանն ի Վան լի էր բազմութեամբ, այր եւ կին, ծերք եւ տղայք, Հայն ու Թուրք, Քուրդ եւ Եզիդ խառն ի խուռն Հայ կը խնդրէին: Հայրիկին ոչ սիրտը կարծր էր եւ ոչ միտքը նեղ, ինք գիտցաւ քրիստոնէական ողորմածութիւնը քաղաքագիտութեան հետ լծորդել, եւ այն աստիճանի որ Վանայ խորամանկ կուսակալին անհամբերութենէն այսխօսքը կրցաւ փախիլ՝ ուղղեալ թրքաց մեծամեծաց. «ի գուրդուք զՀայս կը պարսաւէք, պէտք է ամաչել. դուք մեծատունքդ ի՞նչ բրիւք ձեր աղքատաց համար, մինչ նոքա ոչ միայն իրենց՝ այլ եւ ձեր սուկելոց նաեւ Հայ կուտան»: Հեռու ի Վանայ՝ Ռանտփանի հայք կը գանգոտէին թէ, «Մենք մեզ զրկած օգնութիւնը հաւասար բաժնեցինք որովհետեւ մեզ այնպէս էր հրամայեալ, մինչդեռ Բռօթեսթանք երբ օգնութիւն ընդունեցան Անգլիայէն, միայն իրենց կրօնակցաց տուն եւ մեզ զլացան»: Ուր որ մարդասիրութիւն աւելի կայ՝ Քրիստոնէութիւն նաեւ աւելի կայ. Մստր Տուայտի աշակերտ քարոզիչք պէտք է գիտնան թէ Խրիմեանի պէս Աւետարանի աշակերտք Անգլիոյ մէջ նաեւ քիչ կը գտնուին:

Սուրբ գնաց, բայց առանց նիւթակաւ կարողութեան՝ գերբնական զօրութեան պէտք կար բաղդախնդիրներու՝ շահասէրներու՝ բանսարկուներու հետ կռուելու համար: Քաղցրութեամբ, յորդորելով եւ համոզելով ի խաղաղութիւն կուսակցութիւնքը՝ տարիներով ճգնեցաւ Խրիմեան, եւ շատ անգամ յաջողեցաւ:

Բայց անսխալական ոչ ոք չի կայ. վերջին ժամանակներս բաղդախնդիր խաբեբայի մը ձեռնադրութիւնն ի վարդապետութիւն՝ յանցանք համարեցան Խրիմեանին: Մենք

այլ ցաւեցանք. երբէք այնպիսի սուրբ ձեռքեր այնչափ աղտեղի ճակատի վրայ դրուած չ'էին: Բայց ի՞նչ ընել: Քանի որ այդպիսի դիւրահաւան եւ տգէտ ժողովուրդ մը կայ, որ շողբաղբութիւնն գիտութեան հաւասար կ'ընդունի, եւ չի կրնար որոշել արժանիք՝ եւ եռանդուն կը դիմէ խաբեբայից յիմարաբանութեանց, մինչ նոքա դասախօսութեանց շքեղ անունին տակ կը ճօխանան: Եւ երբ կան գրիչներ որ կը ջանան չարակամութեամբ՝ թեթեւութեամբ՝ թունաւոր խօսքերով ազգային բարերարներու համբաւն արատաւորել, եւ անպիտաններու գովաբանութիւն կը հռչակեն, եւ նոյա ընդդիմախօսք շատ քիչ անգամ անուն տալ արժան կը համարին, այդպիսի անձինք դժբաղդաբար եկեղեցական բարձր պաշտօնի կը հասնին:

Խրիմեանի հակառակորդք իւր «միամտութիւնը» եւ կառավարութեան անկարողութիւնը կը յեղյեղեն. ցանկալի էր իմանալ թէ ի՞նչ է այդ միամտութիւնը: Ըսին, «եթէ Խրիմեան ունենար խորագիտութիւն՝ կրնար մնալ պատրիարքական աթոռին վրայ. բայց չ'գիտցաւ կառավարել եւ ինկաւ»: Բայց նոքա որ այդ տեսակ մտածութիւն յայտնեցին՝ պէտք էին մտաբերել թէ ի՞նչ մեծ քաղաքագէտք, որ իրենց հայրենեաց մեծամեծ ծառայութիւններ ըրած են անուրանալի հանճարով, — դեռ մեր օրերով եւ մեր աչքի առջեւ, — ի՞նչ ապերախտութեանց եւ անկմանց ենթակայ են եղբւ: Պէտք է յիշել Թիէւներ՝ Վամպէթթաներ՝ Կլատսթոններ եւ Պիքոնսֆիլտներ որ ինկան եւ ելան. եւ ս'ի չ'ինկներ:

Միամտութիւն. Այո՝ միամտութեան մեծ օրինակ մը տրուեցաւ այս վերջին ժամանակս. կուսակալ մը՝ փաշա մը տեսնուեցաւ, որ ձեռքը թուղթ մը ի՞նչ որ գրեր էր այն չի կարդաց եւ նորա հակառակը կարդաց, խարդախութեամբ Խրիմեանէն ստորագրութիւն մը գողնալու հա-

մար, եւ Խրիմեան՝ որ այդչափ փոքր հոգի՝ այնչափ բարձր պաշտօնի վրայ՝ Տէրութեան մը ներկայացնողին վրայ չ'էր կարծեր՝ ոտորագրեց, եւ Պօլսոյ վարչութիւն եւ Պատրիարքարան յարմար տեղիք սեպեցին սխալմունքը խաբէութիւն հռչակել, իսկ բանին էութիւնը ծածկել, բնական էր թէ այն մարդիկ որ Խրիմեանի Պատրիարքութեան անկմանն աշխատած էին, եւ որ այս օր վարչութեան գլուխը կը կանգնէին, չ'էին կրնար հաշտ աչօք տեսնել յանկարծ նորա բարձրանալը կաթողիկոսական գահին վերայ:

Ինչ անուն տալու է այդ վարմունքին եւ այդպիսի վարչութեան: Ո՛վ կաթողիկոսական ընտրութեան մասնակցողը, եթէ կը սիրէք ձեր Ազգը՝ ձեր Եկեղեցին, ընտրեցէ՛ք Խրիմեան:

Ինչո՞ւ գրեցի ես այս տուրքը, երբ շփոթած էի եւ չ'էի նաեւ գիտեր թէ ի՞նչպէս եւ կամ ո՞ւր պիտի տպեմ: Վասն զի կ'երեւակայէի թէ բարեկամ կար որ չ'էր ուզեր տպել՝ բարեկամ կար որ չ'էր կրնար տպել, իսկ նա որ բարեկամ չ'էր, ես իրմէ կը խորշէի, եւ նա ինձմէ:

Ինչո՞ւ ուրեմն գրեցի. խղճմտանքի ձայնին հնազանդելու՝ անհրաժեշտ պարտք մը կատարած լինելու համար Աստուծոյ առջեւ:

Ո՛չ շողօքորթութիւն, ոչ ակնառութիւն, ոչ ակնկալութիւն, այլ ազգին եւ հայրենեաց օգուտը զիս զրդեցին անուն մը մէջտեղ դնել, որ ինձ համար արժանաւորագունից առաջինն էր:

Որովհետեւ նա իւր ազգին վիճակներեք անտարբեր եղած չ'է.

Երբէք բարձրու մէջ անշարժ հեռուանց կարեկից եղած չ'է նորա վիշտերուն.

Երբէք նորա ապագայէն յուսահատած չ'է, լաւ եւ ի մօտոյ ճանչելով նորա պակասութիւնները՝

Երբէք իւր միշտ դատարկ քսակը նորա աղքատին քսակէն որոշած չ'է.

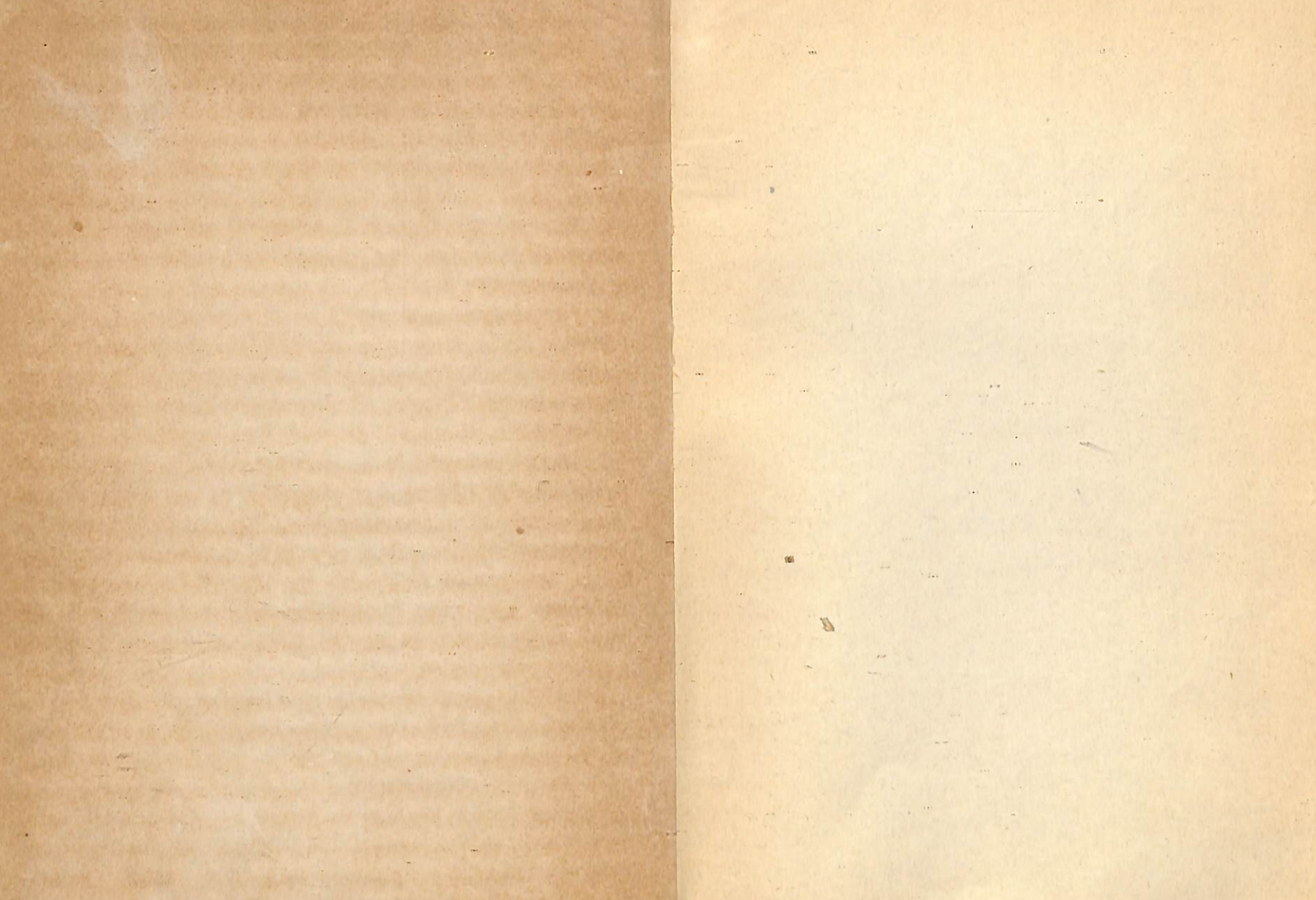
Երբէք իւր կրօնական պարտաւորութիւններէն թուլացած չ'է.

Եւ միմիայն մարդն է որ կրնայ զինք զոհել՝ նետել լցնելու համար անդունդը՝ որ իւր Եկեղեցւոյն եւ Ազգին ոտից առջեւ բացուի:

Այդպիսի անունի առաջ քստմնելով պէտք է տեսնեն ընտրողը թէ ի՞նչպէս կը յիշուին անուններ, որ եսականութիւնը՝ արծաթսիրութիւնը՝ քարսրտութիւնը կը ներկայացնեն, որ գիտցեր են ժողովրդեան լուծայէն ոսկւոյ կամար շինել, եւ որ ոչ մի լուրջ ծառայութիւն չ'են մատուցեր իրենց ազգին եւ ոչ մի առաքինութեան փայլ ցոյց տուեր վրանին: Պէտք է մանաւանդ զգուշանալ այն խորագէտ կարծեցեալ քաղաքագիտութենէ, որ իւր ազգին եւ հետեւաբար եկեղեցւոյն ապագային ոչ միայն անտարբեր է՝ այլ հաւատք նաեւ չ'ունի, եւ հեռուն կանգնած խիստ քննաբան՝ դժկամակ եւ հեզնոզ ակնարկ նետած է եւ կը նետէ նոյ՛ս վերայ որ յոյս եւ հաւատք ունեցած են նորա բարելաւ ապագային:

Միթէ՞ այդ հեռատես քաղաքագէտը աւելի բարձր են այն մարդէն որ Քանօզա չերթալ խօստացաւ եւ դեռ երեկ գնաց:— Սրտի քաղաքագիտութիւնը մեզ համար մի միայն ճշմարիտ քաղաքագիտութիւն է, եւ պէտք է լինի:

«Մեր իրաւունքը», ըսաւ Պօլսոյ Երեսփոխանական Ժողովը, որովհետեւ 1866-ին ընտրութիւն մը կատարեք էր. ժամէ որ այդ ընտրութեան փոխարէն՝ ընէ մի ընտրութիւն, որ հինը մոռցնել տայ եւ նորա հետեւադք վերբեր դարմանէ եւ իւր վերայ օրհնութիւն հրաւիրէ:

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0249540

